

РАСПРАВА А. ТОМАНОВИЋА О ОБОДСКО-ЦЕТИЊСКОЈ ШТАМПАРИЈИ

I

Као проучаваоца политичке и културне историје Црне Горе и Бокве Которске, А. Томановић је, у оквиру својих историјских студија, а и посебним прилозима, један од првих наших научника који је писао о Ободско-цетињској штампарији. Томановићев радови са овом тематиком имају информативни и научно-полемички карактер: *Са прославе 500-годишњице Гутенбергове у Мајнцу*, Бранково коло, Сремски Карловци VI/1900, бр. 30, 946—950; *О Ободско-цетињској штампарији. Предавање др А. Томановића о 500-годишњици Гутенберговој на ученом скупу у Мајнцу*, Бранково коло, Сремски Карловци, VI/1900, бр. 35, 1111—1114; А. Томановић, *О Цетињској штампарији прије четири стотине година. Написао арх. Иларион Руварац, академик. Глас XL Српске краљ. академије, у Биограду 1893*, Прославна споменица четиристогодишњице Ободске штампарије (издао Прославни одбор), Цетиње, 1895, 272—279 (у даљем тексту: Том. Штамп. I); др А. Томановић, *Још о Ободској штампарији*, Записи, Цетиње, јули 1932, књ. XI, св. 1, 46—47 (у даљем тексту: Том. Штамп. II). Поред наведених и још неких мањих чланака о Ободско-цетињској штампарији у „Гласу Црногорца“, „Дубровнику“ и „Новој Зети“ — А. Томановић је написао и посебне студијске прилоге који се односе на разрјешавање научних дилема о почетку и мјесту рада штампарије Црнојевића и поријеклу њених слова. Такви су му радови: А. Томановић, *О Ивану Црнојевићу. Неколика питања по најновијим подацима. 4. Ободско-цетињска штампарија*, Бранково коло, Сремски Карловци, VIII/1902, бр. 39, 1244—1245; А. Томановић, *О Ивану Црнојевићу. Неколика питања по најновијим подацима. IX Ободско-цетињска штампарија*, Бранково коло, Сремски Карловци, VIII/1902, бр. 50, 1593—1594 (у даљем тексту: Црн. II); А. Томановић, *О Ивану Црнојевићу. Неколика питања по најновијим подацима*, Бранково коло, Сремски Карловци, VIII/1902, бр. 51, 1624—1632 (у

даљем тексту: Црн. II). Преносимо осавремењеним правописом у цијелости Томановићев текст Црн. I, а из текста Црн. II изостављамо завршни дио расправе. Изостављени дио чини библиографију инкунабула штампаних на латинском језику у Штутгарту 1824. г., у Хајнсовом издању. Полази из тог дијела представљају посебну тематску цјелину која се односи на побијање тврђења Ј. Томића да је Торизанисова штампарија пренесена из Венеције у Црну Гору, гдје се јавља као Црнојевићева (уп. др Л. Томановић, *Иван Црнојевић, господар зетски*, Цетиње, 1900, 8—11, 103).

II

Л. Томановић, *О Ивану Црнојевићу. Неколика питања по најновијим подацима*. — Бранково коло, Сремски Карловци, VIII/1902, бр. 50, 1593—1597.

Ободско цетињска штампарија

Послије дјала основања новог стана у склопу горостаснијех планина, обзбјебена као у несавладљивој тврђави, мисао посљедњег посноца српске велике мисли и српске културе, тако побожног, занимала се бесумње основањем штампарије — те радионице новог оружја, које није могло изазвати Турску, а које је одговарало и његовијем силама, које су му на располагање стале.

И та се мисао родила и остварила и штампарија је прорадила. Од њезина рала најстарија је сачувана књига која се почела штампати г. 7001, „а то је по нашем рачуну пријеме (стр. 1594) између 1. септембра 1492. и посљедњег августа 1493.“ (Руварац, Глас XI, О Цетињској штампарији, стр. 3), а довршена је „от битија л. 7002. а рождства Христова 1494. мјесеца јануара 4. дне“ — као што на крају те књиге стоји; дакле, пошто из истог поговора знамо, да је на њој радило 8 људи *цијелу годину дана*, то излази да је опочета штампати се *првијех јануара 1493.* и по томе штампарија је била готова за радњу коцем 1492.

А г. 1490, у другој половини јулија, који дан послје смрти Иванбегове, стигли су из Млетака на Цетиње сватови Борбеви са певјестом. Може ли се претпоставити да је Борбе Црнојевић, одмах послје очине смрти, а уз младу млетачку властелинску, у опијем приликама финансијскијем, одиста тешкијем, послје свадбе, а послје довршенијех грабевина на Цетињу (двора и манастира), претпоставивши да се био упознао са новијем проналаском Гутемберговијем, и схватио његову важност и потребу за православну цркву и српски народ, — може ли се претпоставити, велимо, да је одмах стао мислити како ће установити штампарију и да је одмах друге године та мисао била остварена? Ту је требало да побу у Млетке, гдје је тада било главно средиште штампарске радње, способни људи да изуче израђивање тиска, *јер је требало нове, ћириловске*

азбуке израдити; па је требало израдити та нова слова, и то како ћемо унапријед видјети, од дрва, а не смијевати, како се то данас чини: суншисе требало је изучити вјештину штампања, такођер у Мленима, па избавити потребите справе, такођер из Млетака; за тијем требало је на Ободу или на Цетињу научити оне осам људи штампарскоме раду — што се све трудом могло постићи до свршетка 1492. и да је Борђе Црнојевић омах сјутрадан по вјенчању стао остваривати, рецимо, завјештану мисао свог оца.

Први је писао о књигама из ове штампарије велезаслужени Шафарик у *»Casop. Ces. Muz.«* 1842. и он вели: „Ја сам увјерен да се још много прије но је измисао Октоих и Псалтир штампале књиге на Цетињу или у Мленима, јер у Псалтиру неколико пута налазе се слова која су се, очевидно, прилично изазвала од употребе и к томе она иста којијема је штампан Октоих. Ако се ова моја претпоставка кадгод обистини, што (стр. 1595) се наравно мора оставити даљем истраживању, може бити, ми ћемо видјети, да су штампане млетачке или цетињске књиге старије од краковскијех, које је издао својим трудом и трошком Швајцолт Феол (г. 1491).“

А други, данас први слависта г. проф. Јагић, уочи прославе четри-стогодишњице Ободске штампарије, у *»Wiener Zeitung«*, бр. 146. од године 1893. пише: „Сасвијем је појмљиво, да је вјештина штампања — која је најбоље дошла свештеницима да њоме ријеч божју шире — нашла склоништа у манастиру на Цетињу, који је мало прије тога и био подигнут (1484). По свој прилици да је замисао итекада од оснивача цетињског манастира, господара зетскога Иванбета Црнојевића, који је и митрополиту зетском, кир Вавили, наредио да своју столицу из Жабљака премјести у манастир цетињски. Биће дакле да је у њему поникао замисао да нови манастир не дарива као што је прије бивало старијем рукописима него да онде волине штампарију. Но тек његов син Борђе испуни очину жељу.“ Па говорећи даље о подизању ове штампарије на Цетињу, г. Јагић вели да је у Мленима морао онај који ће предузети штампање књига на Цетињу научити како се праве слова, па наставља: „Тешко да је то био господар земље Борђе Црнојевић (и још омах послје вјенчања с млетачком властелинском!) него ће то бити Црногорац калуђер Махарије, који се спомиње у Предговору и Поговору прве и друге штампане књиге. Може се узети да је он био главни технички радник у овоме подухећу, које је предузео Борђе Црнојевић, а не његов отац Иванбет. Бесумње су они, а не сиромашни калуђери, сносили трошкове, који су скопчани са онијем подухећем.“ Што се у Поговору Октоиха (Осмогласника) вели да је Борђе Црнојевић „саставио форме“, г. Јагић пише: „Ја то мјесто не бих од ријечи до ријечи схватио него држим да се ту подразумева његов налог да се слова начине. Можемо рећи да је главни радник око штампања био горе споменути Махарије из *Црне Горе*. Свакако је он у Мленима научно техничку страну овога подухећа камо га је може бити још Иванбет са сином послао да му буде пратилац и савјетник. Напоменућемо да је баш у то пријеме било наше (стр. 1596) Југословена у Мленима, који су као штампари дјелали... Осим тога не треба забо-

равити да је већ године 1483, штампан први глагољски мисал у Млецима, а г. 1492, како изгледа, први глагољски брвенијар, опет у Млецима. Свакако су при том послу морали учествовати хрватски (глагољски) попови, било као издавачи, било као штампари или коректори. Према томе, дакле, није било ни најмање тешко вјештом калуђеру црногорском да тада, у Млецима, изучи вјештину штампања. Па ипак, врло је тешко рећи какве су се припреме за ово подухеће спремиле у Млецима. *Помисљајући на разне прилике и моменте држим да ће тешко бити да су готова слова пренесена била из Млетака на Цетиње.* У старијем књигама на два мјеста читамо да је Макарије својеручно радио (рукодјелисах). Тешко да се ту мислило на слагање слова. Макарије се више разумијевао нешто обичан слагач, при штампању он је бар највише поучавао друге калуђере, којијех је приличан број требао, при штампању прве књиге. У србуљи од године 1493—1494, изрично се у Поговору спомиње како је при штампању овога првога дјела радило осам људи пуну годину дана. Тешко да би у Поговору (дакле при крају свршеног дјела) стојала ова напомена, да није била истинита...

Ако се, дакле, мисли да је Макарије при овој радњи учествовао и то у оном смислу како се онде напомиње „рукодјеласати“ (mapu facere), ако се даље узме да је митрополит кир Вавила забиљежио вријеме, то онда одатле закључујем да је Макарије као искусни човјек тек код куће на Цетињу изрезао на дрвету та слова и вињете за дјело. За доказ да се та радња заиста на Цетињу извела свједочи још један појав, наиме тај што у Псалтиру од г. 1495, поред све идентичности слова са словима у првом дјелу опажамо веће богатство и разноликост у словима, осим тога више новијех слова, којијех нема у Октоиху. Тешко је помислити да су ова слова накнадно донесена била из Млетака на Цетиње; у *цетињскоме манастиру сједио је вјештак у томе послу, многозаслужни Макарије.* Елеганцију Макаријевих слова сви једнодушно хвале. Да би његову заслугу истакли, доста је само напоменути да се нити књига штампана у Кракови г. 1491, нити књиге које су већином доцније штампане у Млецима не могу упоредити са Макаријевим књигама. Кад је у (стр. 1597) педесетијем годинама П. Ј. Шафарик, хотећи подићи углед штудији старословенског језика, хтио да умјениша Њирланцу, то су му прије свега пред очима лебдила дјела Макаријева. Његов план који је извео у Прагу код Гота, Хаса не испуни се сасвијем, Још и данас можемо у штампарском погледу што-шта научити из лијепо штампанијех цетињскијех књига.

Л. Томановић, *О Ивану Црнојевићу. Неколика питања по најновијем подацима.* — Бранково коло, Сремски Карловци, VIII/1902, бр. 51, 1624—1631.

Г. Јагић констатира како је штампан у овој штампарији на Цетињу Октоих г. 1493/94, и Псалтир г. 1495, и још трећа књига Еухологијум за који се не зна када је штампан, јер се још није нашао ни један егземплар са поговором. „Библиографи (Шафарик, Каратајев) који су имали при руци одломке овога Еухологијума веле да су у њему слова једнака

са ондјема у прва два дјела (стр. 1625), те према томе држе да је ова књига штампана на Цетињу, дарежљивошћу и за вријеме Борбе Црнојевића под руковођењем калуђера Макарија." Тако г. Јагић, а ми онајмо да је може бити ова књига штампана прије „Осмогласника“, као што је Шафарик слутно. Али се у то питање г. Јагић не упушта; доста је што је он тако стручњачком стрпљивошћу и научењачкијем својијем ауторитетом елиминирао ону претпоставку Шафарикову у први мах, кад је г. 1842. писао о Октоиху, да је исти штампан „у Млещима или на Цетињу“ — утврдивши да је не само ова књига штампана на Цетињу него да су и слова за штампу рађена руком оца Макарија. А само се питање намеће: осим којег нашег калуђера, који је добро био вјешт у писању србуља, ко је други и могао израдити типе ћириличке, који су и данас узором старословенскијех слова?

Осим што из овог тако савјесног г. Јагићевог проучавања о постанку ове штампарије излази да је на њој дуго рађено на Цетињу и да је замисао о њој морала потицати од Иванбеге, то научно истраживање не каквог Србина занесењака него ученог Хрвата дошло је у сусрет оном народном предању, по ком је Свети Петар написао, а Милаковић у „Граница“ г. 1835. штампано, да је Иванбег на Ободу „и дом за печатање књига саградио“. Тога народног предања држали су се и сви каснији писци, који су долазили у Црну Гору и чули из народнијех уста гдје се спомиње „Ободска“ штампарија, што више видјели мјесто гдје се на Ободу показује и њен темељ — а нијесу могли увидјети никаква разлога да се та слава Цетињу отимље.

То је дало повода г. архимандриту Руварцу да о прослави четиристогодишњице ове штампарије напише расправу, штампану у Гласу XI Српске краљ. академије поставивши ту себи главно питање: гдје је у Црној Гори штампан Осмогласник Црнојевићев — на Цетињу или на Ободу? Да је архимандрит крстетешки видио данашњи град ободски и растојање од Обода до Цетиња, а имајући на уму да се Иванбег из Жабљака најприје склопио у Ободском граду, гдје је издао и ону знамениту повељу од г. 1485. он одиста не шћаше се око тог питања трудити, иако Псалтир од г. 1495. означаје Цетиње као мјесто (стр. 1626) штампана, да су се књиге могле приређивати за штампу и коректура водити у манастиру цетињском, а штампати на Ободу, који је постао фидијалом Цетиња, кад се оваје сасвијем престоница подигла; или да је кашње штампарија пренесена са Обода на Цетиње. И онда не шћаше доћи до оне мисли да је Борбе Црнојевић, пошто се из Мластика оженио, отуда дошло готову штампарију, која би нехотично могла лишити заслужене славе о. Макарија, на тијем и српски народ једног таквог сјајног доказа његове ондашње културе; јер постанак Ободско-цетињске штампарије са социолошког гледишта иако је старе опште српске културе, која се огледа и у том факту што је та штампарија постала одмах расадником, одакле су се узмножиле све оне српске штампарије по свијем нашијем покрајинама.

Али ајдемо даље у нашој претпоставци да је требало много више времена неголи је од женидбе Борбе Црнојевића (јулија 1490) докле

је штампарија била готова (свршетком г. 1492), да се отпочне штампање Осмогласника.

У свом монументалном дјелу »Der erste Cetigner Kirchendruck vom I. 1493. Eine Bibliographisch-Lexicalische Studie, 1-te Hälfte. Biblio-graphisch-Kritisches mit einer Tafel. Wien, 1804 in 4°, 80* — г. проф. Јагић наводи у пореду текст из новијех Осмогласника, руског и грчког и из нашијех рукописнијех из XV вијека, као што су струмички, загребачки и један београдске народне библиотеке према тексту Ободског осмогласника, упоређујући прве текст са овијем последњијем и отуда наводи закључак: да се Ободски осмогласник највише слаже са рускијем и грчкијем текстом, али не потпуно, тако да се у томе не може наћи какве фактичке везе, одакле слиједи да је та сличност просто случајна (стр. 11. и 37). Значајно је то што су савремени руски и грчки текст у XIX вијеку преживјели неколико ревизија, док су дошли до савршенства; међу тим јем Цетињски се приближио том савршенству прије готово 400 година, одакле слиједи да је он у то старо доба био подвргнут ревизији, због чега се много и разликује од нашијех рукописнијех стољетника (стр. 38). Уз то се види како је био доћериван превод да потпуно одговара грчком оригиналном тексту, чему је много послужило и богатство словенскога језика у граматичкијем облицима и у томе је (стр. 1627) словенски превод много надмашио латински (стр. 38—39). Стари словенски текст држи се према грчкоме много слободније. Све ово учени Јагић доказује паралелнијем наводима текста у безбројнијем примјерима (Ровински, Православна споменица, стр. 282).

Док се тако рукопис приредило за штампу колико је само времена требало? И да се тако до данашњег савршенства руског и грчког текста приближи, какво се образовање захтијевало! Овај рад г. Јагића најбоља је илустрација културе српске при издавању Зете, што нам рјечито тумачи и постанак прве ћириличке штампарије у Црној Гори. И овај рад г. Јагића дакле упућује нас да тражимо почетак припрема за штампање Октоиха прије неголи је Борбе на владу дошао. Само ако је штампарија била готова при Ивану, о. Макарије могао је послје његове смрти рукопис онако за штампу приредити. А да је и то био посао о. Макарија може се мислити, пошто га његов рад око штампарије истиче као најинтелигентнијег од цетињских калуђера и пошто само његово име у Осмогласнику видимо поред имена Владаочева и Митрополитова.

Из свега досадашњег нашега расправљања слиједи један разлог више оној Шафариковој претпоставци, да је ова штампарија прорасла прије Осмогласника. И ту претпоставку подржава мисао: да ли је могуће да је брига о снабдијевању опустошенијех црква потребитијем књигама ипакла да се најприје Осмогласник штампа, који се употребљава највише по манастирима, гдје има више црквенијех особа, који црквено правило врше, од које књиге има много потребитијех за све цркве уопште и манастирске, и варошке и сеоске? Гдје су књиге без којих се не може литургија служити ни крстити ни вјенчати ни опожати? Књиге што су сваки дан сваком свештенику у руци? И један факт скорашњи могао би одговорати нам. Зашто данас нема трага тијем књигама, из Ободско-

-цетињске штампарије. Године 1834. Петар II набавио је на Цетињу прву штампарију послан је оне Црнојевићеве и штампано је Требњик, за кога нико, па ни г. Ровински није знао, док баш о прослави четирнаестогодишњице случајно у разговору један стари свештеник нам то није рекао, који се тијем Требњиком служио; и данас што ми знамо, пронашао се један примерак те књиге, који (стр. 1628) се налази код г. проф. Божа Новаковића на Цетињу. Па када је нестало свакодневном употребом те књиге кроз 50—60 година, можемо ли ми тражити такве књиге које се сваки дан употребљавају, послан је 400 година! А што се Осмисласник могао сачувати у петнаест примерака, томе је баш узрок у његовој мањој употреби и већем реду и чувању књига по манастирима.

Осим тога долази још једно размислање, које је у корист оне Шафарикове претпоставке. Било би сасвијем умјесно мислити да је онај који се постарао да склопи и летску митрополитску столицу на Цетиње и ту јој манастир подигао и о црквенијем књигама мислио, тијем више што се тај брижни владар дуже бавио у Млетцима, таје се могао упознати средством умножавања књига. Најпослије та мисао одговара и његовој побожности која ће га побудити да се и сам закалуђери. А како је далеко та мисао од младога Борба, који се тек оженио и који ће брзо оставити Црну Гору!

Док је ствари љубљени господар у животу био, у њему се омињавала сва прошлост државна, коју је тако рећи у себи под Ловћен пренио и ту тијем засновао ново државно биће, али ком није било услова за *баљи живот послје његове смрти...* И пошто су њета сачували у његовој дивној задужбини цетињској, лако је био представити онај ужас, оно очајање, што је његову околину притисло. И у томе страшноме и коначноме разору, када се открила свакоме пред очи грозна стварност, у таквијем црнијем часовима може ли се одбиљно приписивати Борбу Црнојевићу мисао о набављању штампарије?! Ко је могао јаче осјетити сав притисак тихих тенкијех гвозденијех прилика, без зрачка наде у промјену њихову, до сина и наслеђника Ивандевога? Он ће 1496. оставити свој престо и земљу: може ли се претпоставити да му је та страшна мисао у последњем часу дошла или је она сазријевала мало по мало у грозну одлуку? Народ, који не схвата дубоке узроке, створио је предање да га је брат Стеван, помоћу турском, из земље прогнао; — а ми н имамо хрисовуљ од г. 1495. којијем два брата потврђују очине даровштине манастиру цетињскоме и од своје стране му још земаља прилажу, као што ћемо унапријед видјети. То је догаз не само њихове братске љубави, такве да се ту Борбе већ и не (стр. 1629) истиче као господар земље над својијем млађијем братом него је очевидан доказ заједничког братског зрелог договора и заједничкијех, можда, припрема да један пође у Млетке, а други у Цариград, да отоме раде, ако узмогу, што у корист земље и народа свога. У таквом душеаном расположењу, трудно да је Борбе Црнојевић могао и извршити заједничку мисао омишу о штампарији, а камоли да је он ту мисао зачео.

Из свега тога смједи основна претпоставка да је Ободско-цетињска штампарија дјело Ивана Црнојевића и да је она постојала и радила за његова живота; али прве њене књиге као оне које су сваки дан упо-

требљаване узалуд би тражили. И по томе има се основа сматрати ову штампарију старијом од оне краковске и куда и камо значајнијом; јер док је она краковска подузела приватне спекулације Фсолове угинула без трага, Ободско-цетињска, као државна установа, изазвана општенароднијем потребама расплодила се по пограничнијем српскијем покрајинама управо до Дунава, током цијелога XVI вијека, на велику корист православне цркве и српскога народа. И да не спомњемо штампарску радњу отпочету у то исто доба у Млечима Подгоричанином Божићаром Вуковићем и калуђером Пахомијем са Ријеке Црнојевића.

Тај велики значај Ободско-цетињске штампарије признао је читав учени свијет српски и руски о прослави четиристогодишњице њене, управо Ободског осмогласника. То је био опште српски тријумф у Словенству, који се огледа најбоље у Прославној споменици, у којој су покупљене све адресе академија, универзитета и другијех научнијех и просвјетнијех завода, говори њиховијех представника, пригодне публикације, телеграфски поздравни и чланци новинарски.

Најпослије о прослави Гутенбергове петстогодишњице у Мајнцу г. 1900. био је ту изложен Ободски осмогласник који су учени Нијемци у својим извјештајима са те изложбе прогласили *Die Perle der Ausstellung — бисером изложбе*, а наше предавање о Ободско-цетињској штампарији на скупу њемачких научењака и стручњака такав је утисак учинило, да нас је исти скуп умолио да га њему уступимо да га штампа у свом органу (лајпцишки «*Centralblatt für Bibliothekswesen*» дошло је у цјелини то предавање, а у извјештајима са тог скупа по другијем њемачкијем листовима било је саопштено у изводу). Закључак је био тог предавања: „Из овијех (стр. 1630) историјскијех факата ми морамо сљедеће закључке прихватити: 1. да је Иван Црнојевић одмах послје свога повратка из Млетака г. 1481. ову штампарију почео оснивати у својој отаџбини; 2. да је иста већ осамдесетијех година почела штампати најпотребније црквене књиге, којијех већ нема. Одавде слједи да је Ободско-цетињска штампарија уопће једна од првијех у Европи, а уколико моје знање допире, и одиста прва кирилично-словенска штампарија (в. Бранково коло, Сремски Карловци, 1900, 39, III—III4). Нашу претпоставку да је ова штампарија била прва државна, ми смо овако у том предавању образложили: „Све дотадашње штампарије биле су приватно-спекулативне радње, док је установу наше штампарије потакла брига остаралог и побожног владоца, како да помогне своме народу у опасности од варварства турскога, без икакве спекулативно трговачке цијељи.“ И ово наше мишљење прихватно је затим одмах сљедеће године стручни писац и библиотекар у франкфуртском «*Allgemeiner Anzeiger für Druckereien*...»

III

ЗАКЉУЧАК

1. Расправа А. Томановића о Ободско-цетињској штампарији представљена је у овом нашем раду преко посебних студијских цјелина у оквиру пишчевог историографског дјела *О*

Ивану Црнојевићу. Неколика питања на најновијим подацима, објављиваном у наставцима у сремско-карловачком Бранковом колу, VIII/1902, бр. 50, 1593—1597; бр. 51, 1624—1632. У овом дијелу рада дајемо и изводе из научних прилога: Л. Томановић, *О Цетињској штампарији прије четири стотине година*, *Написао арх. Иларион Руварац, акад. Глас ХЛ Српске краљ. академије*, У Биограду 1893, Прославна споменица (издао Прославни одбор), Цетиње, 1895, 272—279; др Л. Томановић, *Још о Ободској штампарији*, *Записи*, Цетиње, јули 1932, књ. XI, св. 1, 46—47.

2. Расправа се односи на доказивање мјеста на којем је радила штампарија Црнојевића: Обод или Цетиње. Из доказивања Томановићевог произлази да је штампарија почела са радом прво у Ободу, а затим да је пренесена на Цетиње, гдје је, касније уништена ратним збивањима. Дакле, имала је два мјеста постојања (уп. Црн. II, 1625—1626). Овај закључак заснива не само на хронологији историјских података током Иванове владавине већ и на Шафариковој примједби да су се слова којима је Осмогласник штампан морала прије употребљавати (Том. Штамп. I, 276). Л. Томановић се, дакле, придружује великој групи наших и страних научника који су заступали различита мишљења о мјесту оснивања и рада штампарије Црнојевића, међу којима су: Вук Караџић, Павле Ровински, Стојан Новаковић, Хофф, Антућ Барац (да су Црнојевићи основали штампарију на Ободу), док Кухарски, Миклошић, Н. К. Сакцијски, И. Руварац, Ј. Томић везују штампање Октоиха за Цетиње, а В. Јагић и Љ. Стојановић¹ уз Цетиње међу знак питања (уп. Ристо Драгићевић, *Црногорске штампарије 1493—1918*, *Историјски записи*, Цетиње, IX/1956, књ. XII, св. 1—2, 1—41; у даљем тексту: Драг. Штамп.), Драг. Штамп., 7—8, 10. Мишљење Б. Радојичића² да је Црноје-

¹ Уп. Драг. Штамп., 7—8; Љуб. Стојановић, *V Старе штампане књиге: 1493—1494, Октоих Бурба Црнојевића*, — И. Караџевић, *Описанје славјаноруских књига*, I т., С. Петербург, 1883, бр. 7; Paul Šafarik's, *Geschichte der südslavischen Litteratur*, Prag, 1865, III, бр. 210. Осам примерака, нису сви цели, бр. 20, 47—49, 76, 100, 107, 128 и 174: 1494, *Октоих петогласник*, из штампарије Црнојевића. — Одломак — 8 листа — бр. 151. Описан у Гласу I, XVI, 8; 1495, *Псалтир с последовањем Бурба Црнојевића на Цетињу*, Кар. бр. 8, Шаф. бр. 211. — Бр. 12, 12', 71, 98; до 1496 *Молитвеник* (сυχологичјум, тробник) из штампарије Бур. Црнојевића. Кар. бр. 9; Шаф. бр. 221. — Одломци — 3 листа — бр. 142 (Љуб. Стојановић, *Каталог Народне библиотеке у Београду. IV. Рукописи и старе штампане књиге*, Београд, Српска академија наука и уметности — Народна библиотека Србије — Матица српска), 1982, фототипска издања, књ. 3, 407; А. Ивић, *Србуље у Бечкој дворској библиотеци*, *Зборник радова Института за проучавање књижевности Српске академије наука и уметности*, Београд, 1951, I, 149—154; Петар Борџић, *Историја српске ћирилице*, Београд, 1971, 188, 479.

² Уп. Б. Радојичић, *Слова са Обода*, *Гласник Српске академије наука и уметности*, Београд, 1949, књ. I, св. 1—2, 171—172; Борџе Сп. Радојичић, *Требник (Молитвеник) из штампарије Црнојевића*, *Библиотекар*, XIII/1961, бр. 4, 307—311; др Владимир Мошин, *Још о реконструкцији Црнојевића Требника 1495. године*, *Библиотекар*, Београд, XVI/1964, бр. 3—4, 199—204.

вића штампарија основана на Цетињу, одакле је прије краја 1496. г. пренесена на Обод, па је са Обода и нестала (Драг. Штамп., 13. нап. 50) не слаже се са мишљењем Л. Томановића нити са мишљењем Р. Драгићевића који каже: „Мени се чини да се, с обзиром на ондашње историјске услове и важност штампарије, не може прихватити овакав пут Црнојевића штампарије већ је много логичније да је основана на Ободу, па одатле пренесена на Цетиње, као што је неколико година раније и престоница Црнојевића пренесена са Жабљака на Ријеку, па одатле на Цетиње... То закључујем на основу Поговора у Октоиху гдје је само назначено да је штампање завршено 4. јануара 1494. године. Овај датум сигурно није случајно означен као дан завршетка Црнојевићског Октоиха, јер је 4. јануар дан оснивачке повеље Цетињског манастира... Сам манастир завршен је, међутим, 1484. године, што се јасно види и на сачуваном натпису са Црнојевића манастира и из оснивачке повеље 1485. и из Цетињског летописа, те је 4. јануар 1494. године двоструко јубиларан за Цетињски манастир, то је наиме и дан оснивања повеље и десетогодишњица постојања овога манастира. Из овога би се могао извести закључак да је преношење штампарије са Обода на Цетиње извршено баш негдје током 1493. године и да је штампарија временом и нестала“ (Драг. Штамп., 13—14). Ову своју тврдњу Р. Драгићевић, последице Л. Томановића, поткрепљује и другим историјским чињеницама, између којих и подацима из студије Ј. Радонића, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века* (Драг. Штамп., 15—16), што Л. Томановић није могао познавати. Л. Томановић је, дакле, први, како то потврђује низ података савременог научног истраживања (Драгићевић), доказивао да су најстарије ћириличке инкунабуле (1493—1496) словенског Југа штампане у старој тврђави Црнојевића на Ободу (тамо је касније постојао град Ријека или Ријека Црнојевића), а затим, на Цетињу. Према томе, мишљења смо да се Црнојевића штампарија може назвати *Ободско-цетињска*, како је Л. Томановић у својој студији и називао већ 1902. г. а Р. Драгићевић новим доказима потврдио.³

3. Рјешавањем питања о мјесту у коме је Ободско-цетињска штампарија основана и прорадила могуће је добити и оговор о личности њеног оснивача. Л. Томановић наводи више података у корист претпоставке П. Ј. Шафарика и В. Јагића, који оснивање штампарије везују за Ивана Црнојевића, тј. да је Ободско-цетињска штампарија прорадила *прије* штампања Осмогласника (уп. Црн. II, 1630). Л. Томановић истиче: „... У то доба Иван Црнојевић проводио је младост код своје ујчевине у Млецима. Он је тај проналазак одмах доставио митрополиту Вавили,

³ Назив није уобичајен. Уп. Н. Б. Варбанец — В. И. Лукјаненко, *Ћириличка издања на Цетињу (1493—1496)*, Библиографски вјесник, Цетиње, VIII/1979, бр. 1, 5—10.

који посла калуђера Макарију да се упозна са тијем стројем и дотичним радом. Тако је никла на Ободу прва словенска штампарија. Иван је знао шта га чека као будућег господара Зете, посљедње државице независне, оштроумно увиђевши у штампарији *ковницу новооружја*" (Том. Штамп. II, 46). Поред наведених, Љ. Стојановић такође подржава мишљење да је оснивач Ободско-цетињске штампарије Иван Црнојевић, а не његов син Бурђе (Драг. Штамп., 4).

4. Питање исходности слова — такође истакнуто у расправи А. Томановића — према расположивој литератури, остаје до данас непревазиђено. А. Томановић истиче да је *требало нове ћириловске азбуке израдити* (Црн. I, 1594), ослањајући се и на мишљење В. Јагића да под ријечима Бурђе који вели да је „саставио форме“ треба разумјети његов *налог да се слова начине* (Црн. I, 1595). А. Томановић наводи: „Из Млетака се могла набавити још и справа за штампање, али слова за штампу морали су наши калуђери израдити. До тада је било слова готичкијех и латинскијех, што је могао видјети Иванбег у Млешима; али ћириловска слова могла су се израдити само гдје су се у писању црквенијех књига употребљавала...“ (Том. Штамп. I, 274—275. . . „ако се, дакле, мисли да је Макарије при овој радњи учествовао како се ондје напомиње рукодјелисати (шапц фасете), ако се даље узме да је митрополит кир Вавила забиљежио вријеме, то онда одатле закључујем да је Макарије као искусан човјек тек код куће на Цетињу изрезао из дрвета слова и вињете за дјело“ (Црн. I, 1596). Дакле, слова су нарочито израђивана, а не готова набављена из Венеције. Слова Ободско-цетињске штампарије резултат су и техничке аналогije српском ћириличком писарском наслеђу, аналогije која је произашла из творачке полиграфске радионице монаха Макарија. „Хрватски научник Ватрослав Јагић утврдио је да су јелик и слова Ободског осмогласника остала у свим издањима црквених књига до данас. То је било дјело остатака *немањидике просвјете*, што је „Господар Богохраниме Зете“ сачувао“ — закључује А. Томановић (Том. Штамп. II, 47).

5. Три основне премисе расправе А. Томановића о Ободско-цетињској штампарији: вријеме почетка рада — оснивач, мјеста штампања, изумитељство или подражавање слова за штампу, — актуелне и у нашем времену — А. Томановић је разријешно у смислу данашњих научних захтјева који произлазе из узајамних условљености.

6. Остало је да се докаже степен оригиналности умјетничког графичко-графичког обликовања *ћирилице*⁴ у чему нијесмо каснили за европским ренесансним временом.

⁴ Уп. др Дејан Медаковић, *О уметничкој опреми старих српских штампаних књига*, Библиотекар, Београд, VII/1955, бр. 1—2, 6—14.

Summary

THE TREATISE L. TOMANOVIĆ ON THE OBOD — CETINJE PRINTING-WORKS

Jelisaveta SUBOTIĆ

The treatise of L. Tomanović on the Obod — Cetinje Printing-Works is given within his historiographic paper »On Ivan Crnojević — Several Questions Considering the Latest Evidence«. It was published in a special series of study units in »Brankovo Kolo« Sremski Karlovci, in 1902, № 50, 1593, 1597, № 51, 1624—1632.

The treatise concerns the site of the Crnojević Printing-Works: Obod or Cetinje. The conclusion about the two possible sites of the printing-works Tomanović derives from the chronology of the historic evidence dating from the reign of Ivan and Đurđe Crnojević and from the remark of P. Šafarik that the fount used for the printing of Octoich had been used on another occasion.

L. Tomanović was the first among our scientists who tried to prove that the oldest Cyrillic incunabula (1493—1496) in the Slav South were printed in the old fortress of the Crnojević's Obod (the town named Rijeka or Rijeka Crnojevića developed there in a later period) and then in Cetinje. Therefore it is our opinion that the Crnojević Printing-Works can be scientifically called the Obod — Cetinje Printing-Works, as it was called by L. Tomanović as early as in 1902 in the already mentioned paper on Ivan Crnojević, and as it was proved by R. Dragičević by new, modern means in our time.

Three basic premises of the treatise on the Obod — Cetinje Printing-Works: the beginning of its work-founder, sites of printing, original or imitated types, — current in our time, too — Tomanović solved in the sense of the present day scientific deduction.